
DOI: 10.21005/pif.2019.39.E-03

THE MEDIEVAL CHURCH OF ST. NICHOLAS IN SZCZECIN – BASED ON RESEARCH CARRIED OUT IN THE YEARS 1999-2007

ŚREDNIOWIECZNY KOŚCIÓŁ ŚW.MIKOŁAJA W SZCZECINIE – W ŚWIETLE BADAŃ PRZEPROWADZONYCH W LATACH 1999-2007

Maciej Płotkowiak

dr inż. arch.

Author's Orcid number: 0000-0001-8797-3160

Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie
Wydział Budownictwa i Architektury
Katedra Historii i Teorii Architektury

ABSTRACT

The oldest St.Nicholas church was erected in the area of Szczecin suburbium during XIIIc., likely as a simple wooden chapel. Perhaps before the end of the century the wooden chapel was replaced with a brick building. A fire ended the temples existence in 1811 and the ruins of the church were finally demolished between 1814-1816. A large square called the New Market Square was created at the churches location. In 2017 the author conducted architectural research of this area. The results of the research contributed to the recognition of the church's architectural form that had not previously been known.

Key words: St.Nicholas in Szczecin architectural form, medieval architecture of Szczecin.

STRESZCZENIE

Najstarszy kościół Św. Mikołaja wzniesiono na terenie szczecińskiego podgrodzia w XIIIw., zapewne jako skromną kaplicę w konstrukcji drewnianej. Być może jeszcze przed końcem tego stulecia kaplicę zastąpiono za pomocą budowli murowanej z cegły. Kres istnienia świątyni przyniósł pożar w 1811r. , po którym ruinę kościoła ostatecznie rozebrano w latach 1814-1816. Na miejscu lokalizacji kościoła powstał rozległy plac zwany Rynkiem Nowym. W jego obrębie w 2017r. autor prowadził badania architektoniczne stanowiące przyczynek do rozpoznania dotychczas bliżej nieznannej formy architektonicznej kościoła.

Słowa kluczowe: forma architektoniczna kościoła Św .Mikołaja w Szczecinie, średniowieczna architektura Szczecina.

1. THE HISTORY OF THE CHURCH

The archival data on the history of the church is extremely scarce. The oldest archival mention of "*ecclesia sancti Nicolai cum Parochia civitatis*" confirming the existence of the church dates back to 1243 but it probably refers to a wooden chapel. Henryk Lesiński associated the completion of the construction of St. Nicholas Church with the completion of the construction of St. Gertrude Church in Łasztownia in 1298[10, p. 124].

In 1576 the existing wooden tower was replaced by a three-storey brick tower [9, p.1]. A view of Szczecin by Georg Braun and Frans Hogenberg [2] with the oldest preserved representation of the church dating back to 1594.

On the other hand, dating back to 1623, there is a view of Szczecin according to Heinrich Kothe [1], on which the church is depicted from the west side. The body of the temple is shown with a single tent roof over the probably three-nave body¹, with a small pent roof along the northern elevation and a slender tower built into the roof over the western gable wall. The three-storey octagonal core of the tower is depicted as cupolated with a roof lantern and a spire. In 1655 there was a catastrophe which struck the tower. A part of the roof and the interior of the church was destroyed. There is no record of the causes of this disaster. The only known fact is that a year later the reconstruction was undertaken, which resulted in the construction of a 60-metre high tower with a gallery located "at the top". [9 s.2]. There is no information whether it is a gallery with crowning brick peripheral walls, e.g. in the form of a terrace at the base of a cupola - covered with a balustrade with blanks, or whether it is some other kind of gallery. In 1677, during the siege of the Swedish garrison by the Brandenburg army in Szczecin, the church was destroyed. The tower and roofs collapsed and the interior furnishings were destroyed. The fact that the furnishings were destroyed indirectly indicates the destruction of vaults - if the church was vaulted at all. Undoubtedly, before 1680, the temple was rebuilt with the introduction of cross vaults and star vaults in wooden construction [9, pp. 1-2]. The oldest known description of the church by Konrad Tiburtius Rango ²comes from 1680. The church is described as "*a low hall on a plan of approximately 43m square in length and 33m in width, divided into three naves by five pairs of polygonal pillars....*" .

In 1721 the plan of the church is shown on the map of Szczecin [13]. It depicts a church with a three-nave body on a plan similar to a square, but unlike the description of a Rango with three pairs of free-standing internave pillars. On the eastern side, the nave of the church is shown closed by a three-sided chancel. An important caesura in the history of the church is 1762. - when the church was temporarily excluded from worship because of its use for weapons storage. In 1774, the interior of the church was renovated, which included, among others, separating the room for the book collection. In 1790 there is a view of the Hay Market Square according to a drawing by Friedrich August Scheureck³ [16]. The church is depicted as hidden behind the body of the building of the town hall. However, the edge of the western elevation is still visible, with a pillar and pile top and an octagonal tower topped with a baroque cupola with a roof lantern and a spire. In 1793 Friedrich Gilly⁴ presented the church of St. Nicholas in a skyline of Szczecin from the Oder side [5, p.56]. A large tent roof with a slanted roof from the east side remains legible from the body of the temple, (presbytery) and adjacent to the west, the gable wall of the tower was covered with a soaring cupola.

¹ This is indicated by the arrangement of three window axes in the gable elevation;

² Konrad Tiburtius Rango (1639-1700) - Lutheran theologian and pastor; in 1668 he was appointed a lecturer at the Royal Gymnasium in Szczecin; from 1680 he was a preacher at St. Nicholas Church in Szczecin [7];

³ Friedrich August Scheureck - illustrator and engraver; in 1779-1790 working in Leipzig; author of a number of drawings depicting Szczecin

⁴ Fridrich Gilly (1772-1800) - architect and graphic artist; author of a number of drawings and engravings depicting Pomeranian architecture

In 1811, the church, in which 20,000 cetnars of hay was stored for the needs of the French army, was destroyed by fire. On the engraving according to the German drawing [15] showing the moment of fire, the church was presented from the south-west side. The only visible detail of the church's architecture is the gable roof covering the nave body. The tower seems to be a cuboidal building with a cuboidal core adjacent to the west. The gable wall is crowned significantly above the roof ridge with a domed, baroque cupola with a roof lantern and a spire with a wind vane. As a result of the fire, the tower, roof and vaults were destroyed. In lachs 1814-1816 the damaged walls were dismantled and the rubble was cleaned up [9, p.2].

2. THE ARCHITECTURAL FORM OF ST. NICHOLAS CHURCH AND THE DEVELOPMENT OF ITS IMMEDIATE SURROUNDINGS ACCORDING TO THE PRINCIPLES OF THE CHURCH OF ST. NICHOLAS: ALTEN STETTIN, G.BRAUN, F.HOGENBERG, BIRD'S EYE VIEW OF SZCZECIN FROM THE WEST, 1594, COLOURED COPPERPLATE [IN:] CIVITAS ORBIS TERRARUM, T.IV, KÖLN [2]

Fig. 1 Aerial view of Szczecin from the west, 1594 ... [2]. A fragment with the view of the town hall and the church of St. Nicholas. The tower is presented with a shaft embedded in the roof of the church

Ryc. 1 Widok Szczecina z lotu ptaka od zachodu, 1594 ... [2]. Fragment z widokiem ratusza oraz kościołem Św.Mikołaja. Wieża przedstawiona z trzonem wtopionym w dach kościoła

Fig. 2 Alten Stettin, ... printmaking with aerial view of Szczecin, 1625 [1]. A fragment with a view of the town hall and the church of St. Nicholas. The tower is presented with a shaft embedded in the roof of the church

Ryc. 2 Alten Stettin, ... miedzioryt z widokiem Szczecina z lotu ptaka, 1625 [1]. Fragment z widokiem ratusza oraz kościołem Św.Mikołaja. Wieża przedstawiona z trzonem wtopionym w dach kościoła

The name *Neumark* was probably misplaced on the square located to the south of the town hall (*Rathaus*), i.e. on the Hay Market Square. On the northern side, the church of St. Nicholas (*S. Nicolaus*), adjacent directly to the town hall building, is shown. The façade of the church was placed on the extension of the building line in the eastern frontage of Panieńska Street (*Frawen Strasse*). Along the northern elevation of the church there is a nameless, narrow street separating the body of the church from the housing of the quarter currently marked as No. XI. The church itself is depicted with a western façade preceded by a simple arcade with a pent roof and an annex covered with a pent roof along the northern elevation (clearly lower than the nave body). Both outbuildings

can be interpreted as stalls known from the description of Rango from 1680. The church tower was presented as growing out of a large tent roof - with a two-storey front wall (the third storey is probably an element of the copula), which is an extension of the western wall of the temple. Tower copula in the form of a double-headed pyramid with the lower part covered with a domed roof and the upper part with a roof lantern and a slender spire.

3. THE ARCHITECTURAL FORM OF ST. NICHOLAS CHURCH AND THE DEVELOPMENT OF ITS IMMEDIATE SURROUNDINGS ACCORDING TO THE PRINCIPLES OF THE CHURCH OF ST. NICHOLAS: ALTEN STETTIN, AUTHOR OF THE PREPARATORY PAINTING: HEINRICH KOTE, ENGRAVER: PETRUS ROLLOS, PUBLISHER: GEORG SCHULZ BOOKSTORE, COPPERPLATE WITH BIRD'S EYE VIEW OF SZCZECIN, 1625 [1]

The body of the church was presented in an almost identical way as in the view from 1594. The church was presented as a building adjacent directly to the town hall, so that the western façade of the temple is located strictly on the extension of its side façade and on the line of development of the eastern frontage of Panieńska Street. The entrance portal in the western elevation of the church is shown as flanked by low annexes with pent roofs, probably stalls. A compact annex with a pent roof is also shown along the entire length of the northern elevation. The tower of the church is shown in a similar way as in the view from 1594. - but with minor differences. Within the core of the tower there are two storeys of twin slides crowned with semicircles, and the domed roof of the lower part of the tower copula was supported without any foundation, directly on the core of the tower.

4. THE ARCHITECTURAL FORM OF ST. NICHOLAS CHURCH AND THE DEVELOPMENT OF ITS IMMEDIATE SURROUNDINGS ACCORDING TO THE PRINCIPLES OF THE CHURCH OF ST. NICHOLAS: PLAN VON DER STADT STETTIN, 1721 [13]

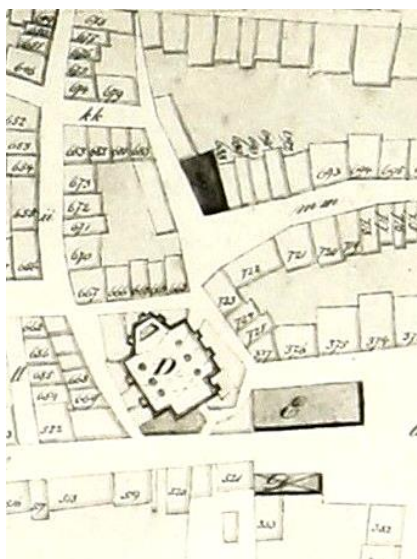

Fig. 3 Plan von der Stadt Stettin, 1721 [13]. A fragment of the plan with the town hall and the church of St. Nicholas.

Ryc. 3 Plan von der Stadt Stettin, 1721 [13]. Fragment z planu z ratuszem i kościołem Św. Mikołaja

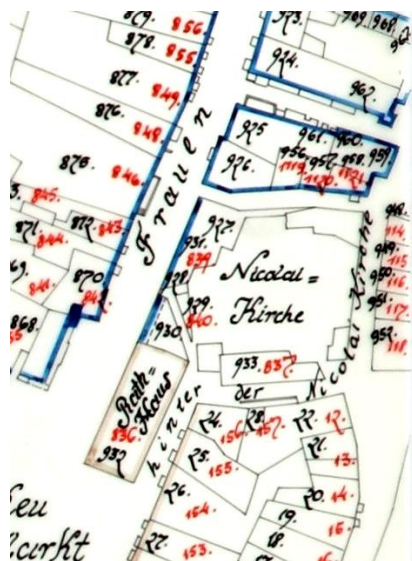

Fig. 4 Grundriss der Stadt Stetin ..., 1814r [6]. A fragment of the plan with the town hall and the church of St. Nicholas.

Ryc. 4 Grundriss der Stadt Stetin ..., 1814r [6]. Fragment planu z ratuszem i kościołem Św. Mikołaja

Street names directly on the map were not shown. The area in question, located between the town hall and the building quarter currently marked as XI, occupies the plan of the church with a three-sided chancel and a four-span aisle body equipped with in a prominent risalit in the façade of the west. The plan of the church is shown on the map as clearly withdrawn from the line of housing of the eastern frontage of Panieńska Street and in a diagonal arrangement to the same line of housing. To the outline of the church from all sides (also from the front side) small, undeveloped plots of land are adjacent, most frequently of irregular shape. Between the parcels adjacent to the façade of the church and the northern part of the town hall's gable façade, a very narrow, winding street is presented.

5. ARCHITECTURAL FORM OF THE CHURCH OF ST. NICHOLAS AND DEVELOPMENT OF ITS IMMEDIATE SURROUNDINGS ACCORDING TO: GROßEN NUTZUNG DER STADT STETIN VOM GROSSEN NUTZEN FÜR DAS EINQUARTIRUNGS- UND SERWIS-WESEN SOWIE FÜR DIE TAXATION DER HAUS GRUNDSTÜCKE, AUF BEFEHL DES HOISTIGEN CHOCHWEISE MAGISTRATS; JUSTUS WELLNER, 1814 [6]

Fig. 5. View of the Sienny Market Square in Szczecin, ... around 1790 [16]. A fragment with the town hall in the foreground and the church of St. Nicolaus visible in its background. Visible west facade of the church with a partially separated shaft of the tower.

Ryc. 5. Widok Rynku Siennego w Szczecinie, ... ok. 1790 [16]. Fragment z ratuszem na pierwszym planie oraz kościołem Św. Mikołaja widocznym w jego tle. Widoczna część elewacji zachodniej kościoła z częściowo wyodrębnionym trzonem wieży.

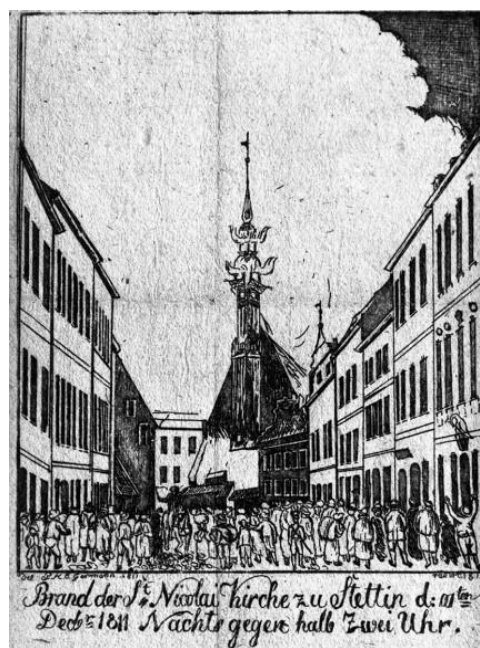

Fig. 6. The fire of the church of St. Nicolaus in Szczecin December 10, 1811. at night, about half past two, ..., 1811 [15]. Visible west facade of the church with a partially separated shaft of the tower.

Ryc. 6. Pożar kościoła Św. Mikołaja w Szczecinie 10 grudnia 1811r. nocą około godziny pół do drugiej, ..., 1811 [15]. Widoczna elewacja zachodnia kościoła z częściowo wyodrębnionym trzonem wieży.

On the map shown are the plots of land only without buildings. This area, located between the Town Hall and the quarter currently numbered XI, occupies a large irregularly-shaped plot described as *Nicolai Kirche*. The shape of the outline of the plot is confirmed by the presence of a prominent risalit in the western façade. However, there is no evi-

dence of the use of a three-sided chancel. The plot with the church is shown on the map as clearly retracted from the housing line of the eastern frontage of Panieńska Street and in an oblique arrangement to the same housing line. The outline of the plot with the church on all sides (also on the front side) is adjacent to small, undeveloped plots, usually of irregular shape. Between the parcels adjacent to the façade of the church and the northern façade of the town hall, a very narrow linear street is presented.

6. ARCHITECTURAL FORM OF THE CHURCH OF ST. NICHOLAS AND DEVELOPMENT OF ITS IMMEDIATE SURROUNDINGS ACCORDING TO THE PRINCIPLES OF THE CHURCH OF ST. NICHOLAS: PLAN DER STADT STETTIN MIT DER NAECHSTEN UMGEBUNG ..., H. BAUDOUIN, E. SANNE, 1828 [12]

The area located between the town hall and the building quarter currently numbered XI was presented as a square without buildings called Rynek Nowy (*Neuer Markt*).

7. ATTEMPT TO RECONSTRUCT THE FORM OF THE CHURCH OF ST. NICHOLAS BASED ON ARCHIVAL TRANSMISSION AND ANALOGIES

The primary peculiarity of the alleged form of the church of St. Nicholas in Szczecin is its three-sided chancel adjacent directly to the nave body without preceding spans. Such a solution does not find an analogy in medieval architecture from West Pomerania, where chancel usually consists of several rectangular bays with a polygonal closure to the east.

Outside West Pomerania, this peculiar solution is also used very rarely. Although the three-sided closure of the main nave occurred in Silesian churches, it was usually accompanied by three-sided closures of the side aisles, such as in the parish church of St. Peter and Paul in Legnica, the church of the Assumption of the Virgin Mary in Lwówek Śląski, the church of St. Peter and Paul college in Namysłów, the collegiate church of the Holy Cross in Opole, the St. Peter and Paul parish church in Strzegom, the parish church of the Virgin Mary and St. Stanislaus and Wenceslas in Świdnica, or the St. Elizabeth church in Wrocław.⁵ [3, p.271].

Another peculiarity of the alleged form of the church of St. Nicholas in Szczecin are its dimensions, and especially its width of 33m, according to the description of Rango. The church in Szczecin was probably a relatively small object. The church in Brzeg, much larger than Szczecin's, counts respectively 28.4m wide between the external surfaces of buttress and 24.8m between the external faces of the peripheral walls, in comparison with the width of the main nave in the light equal 7.6m and the width of the side nave 5.2m. Whereas the church in Wrocław counts 24.8m wide between the external faces of the walls of the main nave, in comparison with 9.2 m width of the main nave in the light of and the side nave width equal 5.2 m⁶. The church in Wrocław counts 24.8m between the external faces of the walls at the width of the main nave in the light of 9.2m, and the side nave 5.2 m⁷. However, both churches were built in the basilica system and as such they cannot be a direct analogy in the field of construction. The dimension attributed to the relatively modest Szczecin church exceeds the width of not only the Franciscan church. St. John the Evangelist in Szczecin⁸, but even the width of the chancel of the⁹

⁵ a towerless basilica church

⁶ the given dimensions were calculated approximately on the basis of the graduated illustrations according to [3, il.37, 498].

⁷ the given dimensions were calculated approximately on the basis of the graduated illustrations according to [3, il.37, 498].

⁸ approx. 27.22m; vault span of the main nave approx. 9.4m; dimensions calculated on the basis of the graduated illustrations according to [3, il 409].

Szczecin church of St. James¹⁰. However, it corresponds approximately to the transverse dimension of the exceptionally wide nave body of the Church of the Holy Cross. St. Brigid's Day in Gdańsk¹¹. The span of vaults used in other churches in Western Pomerania is: approx. 7.4m - in the parish church in Chociwel, approx. 8.0m - in the church of St. John of God in Stargard Szczeciński, approx. 9.2m - in the parish church in Trzebiatowo, approx. 9.2m - in the parish church in Drawsko Pomorskie, approx. 10.4m - in the church of the Blessed Virgin Mary in Stargard Szczeciński.

In the light of the presented observations, the width given in the description of Rango should be considered quite improbable, or referring to the church with the adjacent buildings or the width of the whole plot.

Another issue to be solved within the framework of this attempt to reconstruct the plan of St. Nicholas Church in Szczecin is the number of vault spans of the nave body. The description of the pastor Rango refers to 6 bays, while the map of Szczecin from 1721 shows only four bays. However, it should be pointed out that the map is not very reliable: apart from the church of St. Nicholas, it shows the Franciscan church quite properly, while the plan of one of the two most important temples in the city, i.e. St. Jacob's church, has nothing or very little to do with reality.

Thus, we can assume only that the width of the nave body of our church was a consequence of using:

- the main nave with the span not exceeding probably around 9.0-9.5m,
- side nave with the span of approx. 5.0-5.5m, which considering hypothetical thickness of peripheral and internave walls close to 1.0-1.5m gives in total the width approx. 23-26.5m.

If the peripheral walls are equipped with scarves, the cross-sectional dimensions of the church should be enlarged. St. Nicholas Church was a relatively low building, so its scarps were given a relatively small cross-section not exceeding 1.0-1.5m in the transverse direction of the church. In total, the width of the church with the considered shape of a low hall and the type of construction with external scarves can be estimated at 25-28m. Perhaps the dimensions of our church could be defined differently, assuming that it represented the type of hall with the buttresses pulled into the interior. However, the accepted dating of the brick church in the first half of the 14th century excludes such a possibility, because the late Gothic hall type appears only at the turn of the 14th and 15th centuries or at the beginning of the 15th century.

Therefore, the length of the church on the east-west axis remains to be determined. Just like in case of its width, the length of the hall can be estimated by assuming the following assumption about covering the aisle body with seven vaulted spans. The size perpendicular to the span of the vaults in the previously analysed: the church in Brzeg is about 5.6m, and in the Corpus Christi church in Wrocław about 8.2m. However, as already indicated, both sites have been assigned a basilica system and cannot be used as a reference material. The transverse dimensions of the shop spans of the Szczecin churches are about 7.2m in St James's Church and about 5.0m in the Franciscan Church. In turn vaults in other churches in Western Pomerania show the following dimensions in a transverse direction to the span: about 5.4m in the church of St. John in Stargard Szczeciński, approx. 5.0m in the parish church in Chociwel and approx. 7.2m in the parish church in Trzebiatowo. Therefore, the dimensions 5.0-7.2m can be used for calculations, which gives the length of 6 bays equal to 30-43.2m. In the description of Rango the total length of the church was set at 43m. Assuming the tower dimension in the east direction. The

⁹ width of the nave body with adjacent chapels does not give grounds for comparison; span of the vaults of the main nave approx. 7.8m; the dimension was calculated on the basis of scaled illustrations according to [3, p.406].

¹⁰ approx. 30.5m; the dimension was calculated on the basis of scaled illustrations according to [3, il.406].

¹¹ approx. 33m; the dimension was calculated on the basis of scaled illustrations according to [3, p.107].

length of the aisle body should be $43.0\text{m} - 5.0\text{m} = 38.0\text{m}$. After deducting the thickness of the perimeter walls $1.0\text{m} - 1.5\text{m}$, the length of the interior is: $38.0\text{m} - (2.0\text{m} + 3.0\text{m}) = 36.0\text{m} \div 35.0\text{m}$. Assuming that the depth of the apse could be about $3.2\text{m} - 4.8\text{m}$ as in Brzeg and Wrocław, the total length of 6 vault spans should be about: $(36.0\text{m} \div 35.0\text{m}) - (3.2\text{m} \div 4.8\text{m}) = 32.8\text{m} \div 30.2\text{m}$. Therefore, the plan can be reconstructed with vault spans $5.4\text{m} \div 5.03\text{m}$ wide. It should be clearly emphasised that the dimensions of the vault spans defined in this way are only hypothetical and could be verified as a result of discovering previously unknown archival materials or gaining direct access to the relics of the object preserved under the surface of the New Market Square in the area of Szczecin's Podzamcze.

8. RELICS DISCOVERED ON THE NEW MARKET DURING CONSTRUCTION WORK IN 1999

Fig. 7 The walls discovered in 1999. in a trench located on the eastern edge of the New Market - probably relics of apse walls. Photo provided by S. Słowiński.

Ryc. 7 Mury odkryte w 1999r. w wykopie zlokalizowanym na wschodnim skraju Nowego Rynku – zapewne relikty ścian apsydy. Zdjęcie udostępnione przez S. Słowińskiego.

Fig. 8 The walls discovered in 1999. in a trench located on the eastern edge of the New Market - probably relics of apse walls. Visible both inner buttress. Photo provided by S. Słowiński.

Ryc. 8 Mury odkryte w 1999r. w wykopie zlokalizowanym na wschodnim skraju Nowego Rynku – zapewne relikty ścian apsydy. Widoczne obie przypyry wewnętrzne. Zdjęcie udostępnione przez S. Słowińskiego.

During earthworks in the area of the eastern edge of the New Market Square, relics of brick structures were encountered, the presence of which resulted in the construction of a surface trench¹². The excavation revealed a continuous, $129\text{cm} \div 136\text{cm}$ thick brick wall running along a polygonal line consisting of four sections. In the case of two sections, the corners of the wall were exposed from the west side, which allowed to measure their length of 272cm and 280cm respectively. The three sections of the wall on the north side form a clearly symmetrical system with respect to an axis perpendicular to the middle section, forming a triangular form. The angle of refraction between the central section of the wall and the adjacent section from the north is approx. 137° . The angle of refraction between the central section of the wall and the section adjacent to it from the south is approx. 141° . The fourth section of the wall, located on the south side, runs along the length of 341cm at an angle of about 139° to the extreme, southern section of the triangular part. On the western side, the walls of polygonal layout in the area of two exposed bends; the wall was equipped with a kind of shallow wall pillars. No relics of brick construction were found in the trench, which could be interpreted as wall pillars adjacent to the exposed section of the wall on the polygonal plan; from the eastern side. An imposing

¹² the photographic documentation of his own authorship and the projection of relics signed by Kwadrat Sp. z o.o. was made available by Sławomir Słowiński, MA, to whom the author would like to express sincere thanks for the possibility of getting acquainted with the material and its use for publication purposes

interpretation of the three sections of the wall, which form a three-sided system, is their identification with the form of the three-sided presbyterial apse known from the archives. Therefore, the space on the western side of the three-sided system would belong to the interior of the church, and the space on the eastern side to its surroundings. It should be emphasized that the fourth section of the wall clearly indicates the pentagonal shape of the apse, which is different from the archival records. The use of internal scarves and the complete lack of external scarves in the apse area are also surprising in the context of the allegedly archived time of the church's construction.

9. RELICS DISCOVERED ON THE NEW MARKET SQUARE DURING THE RECONSTRUCTION OF THE COMBINED SEWERAGE SYSTEM IN 2018

The continuous narrow-space excavation was made along the northern border of the New Market Square - parallel to the southern frontage of the development quarter currently marked as No. XI.

In the area of the western edge of the excavation, a rip-rap of raw fieldstone was found to form a north-east/south-west belt, i.e. generally transverse to the direction of the excavation. In the uncovered batch, the rip-rap was made of no less than 3 layers of roundstones of various sizes. No mortar was found within the uncovered area between the individual pieces of stone.

The edge of the rip-rap on the south-eastern side was leveled at the height of the upper layer of stone - by bricklaying a wall no thicker than 1 brick, erected of ceramics solid brick of oversized dimensions joined with lime mortar. In the south-western profile of the trench (on the town hall side) there is a visible continuation of the wall with the help of which the face of the rip-rap was levelled, but in the form of a wall with a thickness of about 1.5 bricks (3 heads).

A cuboidal pillar with a cross-section of approx. 47x35cm built of ceramic solid brick with oversized dimensions welded with lime mortar, was added to the levelled edge of the rip-rap. Pillar is preserved at the height of 8-9 layers of brick. Foundation of the pillar on the lower layer of fieldstone is forming a rip-rap.

Fig. 9 3D model of stone and brick wall discovered in 2017. in a trench located on the northern edge of the New Market. Prepared by M. Płotkowiak MSc. Eng., Arch.

Ryc. 9 Model 3D muru z kamienia i cegły odkrytego w 2017r. w wykopie zlokalizowanym na północnym skraju Nowego Rynku. Opracowanie: mgr inż. arch. M. Płotkowiak

Fig. 10 3D model of stone and brick wall discovered in 2017. in a trench located on the northern edge of the New Market. Prepared by M. Płotkowiak MSc. Eng., Arch.

Ryc. 10 Model 3D muru z kamienia i cegły odkrytego w 2017r. w wykopie zlokalizowanym na północnym skraju Nowego Rynku. Opracowanie: mgr inż. arch. M. Płotkowiak

Within the wall with which the face of the rip-rap was leveled and within the pillar, the presence of both bricks of oversized dimensions and deep face texture shaped in the process of manual shaping was found, as well as bricks of oversized dimensions and relatively smooth face, which could have been formed during mechanical shaping or exceptionally careful manual shaping. Dimensions of bricks with a smooth face approx: 60÷75x120÷144x284 mm. Dimensions of bricks with face created during manual moulding: 85x118x18x?? mm. No relics of mortar joints with a clearly formed cross-section were found within the brick-layed part of the wall. Outside the pillar, within the brick-layed part of the wall, it was found that the bond consisting only of head layers was applied without a regular relation between the location of vertical joints within them.

In the central part of the excavation, a rip-rap of raw fieldstone was discovered in the form of several layers of roundstones exposed in the south-western profile of the excavation. The course of the surcharge was interrupted from the north-western side by a brick duct of the heating system. In the uncovered batch, the rip-rap was made of not less than 2 layers of roundstones of various sizes and numerous pieces of stone in their surroundings. The edge of the lower layer of the rip-rap clearly protruded before the edge of the upper layer of the rip-rap in the north-east direction. Within the area of the uncovered part between individual pieces of stone, no mortar was found. Due to the known thickness of settlement layers in the area of the study (during current research to a depth of about 3.5m under the contemporary surface of the New Market Square no native soil was found) it can be assumed that the rip-rap in question was not placed on the native soil, but on the soil created as a result of human activity. In view of the above, it is very likely that the natural origin of the surcharge can be excluded with a high degree of probability, e.g. as a cluster of roundstones transported to the place of their discovery by the glacier.

Fig. 11 3D model of the southern profile of the excavation made in 2017. on the north-eastern edge of the New Market. In the excavation wall, visible layers of boulders. Prepared by M. Piótkowiak MSc. Eng., Arch.

Ryc. 11 Model 3D profilu południowego wykopu wykonanego w 2017r. na północno-wschodnim skraju Nowego Rynku. W ścianie wykopu widoczne warstwy otczaków. Opracowanie: mgr inż. arch. M. Piótkowiak

10. CONCLUSIONS

1. Wall relics of polygonal course discovered in the course of research in 1999 with a certain degree of caution can be interpreted as a remnant of a pentagonal, separate presbytery apse of the church of St. Nicholas.

2. In the course of the 2018 survey, relics in the form of throws made of raw fieldstone were discovered and preserved in various ways, probably as a result of human activity.
3. The lack of traces of roundstones conglomerating does not disqualify the rip-rap as foundations. An analogous foundation in the form of a loose (without joining the roundstones with a building mortar) rip-rap made of raw fieldstone was introduced e.g. under the foundation benches of the regional walls of the medieval church of St. James the Apostle in Ośno Lubuski [14, p.58]. Rip-rap can therefore be part of the construction of the foundation of the walls of the building, including the building erected in the Middle Ages.
4. Until 1814 the area of the present-day New Market Square was occupied by the medieval church of St. Nicholas and the adjacent stalls.
5. Use of raw fieldstone rip-rap in the form discovered during the 2018 research in the excavations on the New Market Square in Szczecin, i.e. with the use of a part of roundstones of large size and partly in a layered system - for the foundation of single-storey stalls probably seems irrational and unlikely.
6. Use of raw fieldstone rip-rap in the form discovered during the 2018 study in the excavations on the New Market Square in Szczecin, i.e. with the use of a part of roundstones of large size and partly in a layered arrangement - it seems probable that a medieval church will be founded.

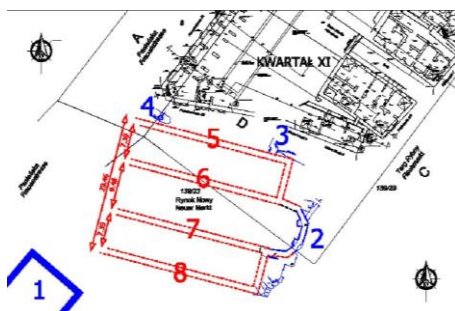

Fig. 12. An attempt to reconstruct the church plan based on the location of relics discovered in 1999. and 2018 1 – Old Town hall, 2 – relics of apse walls discovered in 1999., 3 and 4 – relics of foundations discovered in 2018., 5 - hypothetical course of the northern wall, 6 and 7 - hypothetical course of the church's inter-nave walls, 8 - hypothetical course of the southern wall. Prepared by Maciej Płotkowiak Ph.D., Eng., Arch.

Ryc. 12. Próba rekonstrukcji planu kościoła w oparciu o lokalizację relikwii odkrytych w 1999r. i 2018r. 1 – ratusz staromiejski, 2 - relikwii ścian apsydy odkryte w 1999r., 3 i 4 - relikwii posadowienia odkryte w 2018r., 5 – hipotetyczny przebieg północnej ściany kościoła, 6 i 7 – hipotetyczny przebieg ścian międzynawowych, 8 – hipotetyczny przebieg ściany południowej. Opracowanie dr inż. arch. Maciej Płotkowiak

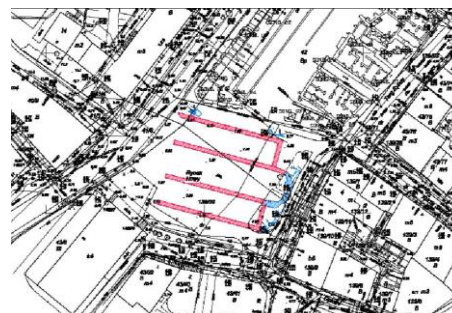

Fig. 13. An attempt to reconstruct a church plan on a 1: 500 scale map based on the location of relics discovered in 1999 and 2018. Prepared by Maciej Płotkowiak Ph.D., Eng., Arch.

Ryc. 13.. Próba rekonstrukcji planu kościoła na mapie w skali 1:500 w oparciu o lokalizację relikwii odkrytych w 1999r. i 2018r. Opracowanie dr inż. arch. Maciej Płotkowiak

7. It should be noted that the attempt to reconstruct the projection of the church of St. Nicholas based on the location of the relics of the presbytery discovered during the research in 1999 and the relics discovered during the research in 2018 leads to a width of the church of a value different from the one established on the basis of the analysis presented in chapter 7 of this paper. For the reconstruction of the projection based on the dimensions of the relics of the chancel discovered in 1999, the width of the main nave was assumed $S=9.48\text{m}$. The adopted width dimension remains consistent with the results of the comparative analysis presented in chapter 7 of this text, in which the

width of the main nave was set at 9.0÷9.5m. The thickness of the external and inter-nave walls was assumed based on the inventory of the relics of the presbytery discovered in 1999, as equal to 1.3m. The course of the external walls of the nave body of the church was determined in the immediate vicinity of the relics discovered in 2018, which may be interpreted as an element of the construction of their foundation. With such assumptions, the width of the northern side aisle of the church should be about 7.39m, which is contrary to the results of the comparative analysis, in which the width of side aisles was predicted at 5.0-5.5m. Under such assumptions, the total width of the nave body of the Church of the Holy Cross St. Nicholas's Day in Szczecin is about 29.45m. The obtained value of the width of the nave body remains close to 33.0m, which value is given in the description of the parish priest Rango from 1680.

8. At the present stage of the study there are no premises for the determination of the length of the nave body.
9. At the present stage there are no premises to decide on the form of the tower. In the earliest views of Szczecin the tower was shown as clearly blended into the body of the church, while in the eighteenth and nineteenth centuries. In the view of the fire in the church, the tower is depicted with the body adjacent to or partially only blended into the western gable.

ŚREDNIOWIECZNY KOŚCIÓŁ ŚW. MIKOŁAJA W SZCZECINIE – W ŚWIETLE BADAŃ PRZEPROWADZONYCH W LATACH 1999-2007

1. DZIEJE KOŚCIOŁA

Dane archiwalne dotyczące dziejów kościoła są nadzwyczaj skromne. Najstarsza wzmianka archiwalna o treści "*ecclesia sancti Nicolai cum Parochia civitatis*" potwierdzająca istnienie kościoła pochodzi z 1243r., jednak odnosi się zapewne do drewnianej kaplicy. Henryk Lesiński zakończenie budowy kościoła Św. Mikołaja wiązał z zakończeniem w 1298r. budowy kościoła Św. Gertrudy na Łasztowni [10, s. 124].

W 1576r. istniejącą dotychczas wieżę drewnianą zastąpiono za pomocą trójkondygnacyjnej, wieży murowanej [9, s.1].

Z 1594r. pochodzi widok Szczecina autorstwa Geорга Brauna i Fransa Hogenberga [2] z najstarszym zachowanym przedstawieniem kościoła.

Z kolei z 1623r. pochodzi widok Szczecina wg Heinricha Kothege [1], na którym kościół przedstawiono od strony zachodniej. Bryłę świątyni ukazano z pojedynczym dachem namiotowym nad korpusem zapewne trójnawowym¹³, z niewielkim daszkiem pulpituowym wzdłuż elewacji pn. oraz smukłą wieżą wbudowaną w dach nad zach. ścianą szczytową. Trójkondygnacyjny, oktogonalny trzon wieży przedstawiono jako zwieńczony kopulastym hełmem z latarnią i iglicą. W 1655r. miała miejsce katastrofa wieży. Zniszczeniu uległa część dachu i wnętrza kościoła. Brak jest przekazu o przyczynach tej katastrofy. Wiadomo jedynie, że w rok później podjęto odbudowę w wyniku, której powstała wieża o wysokości ok. 60m z galerią położoną "u góry" [9 s.2]. Brak informacji, czy chodzi o galerię wieńczącą murowane ściany obwodowe np. w postaci tarasu u podstawy hełmu – osłoniętego balustradą z blankami, czy też chodzi o jakiś inny rodzaj galerii.

W 1677r. podczas oblężenia w Szczecinie garnizonu szwedzkiego przez wojska brandenburskie kościół uległ zniszczeniu. Zawaliła się wieża i dachy, a wyposażenie wnętrz uległo zagładzie. Fakt zniszczenia wyposażenia wskazuje pośrednio na zniszczenie również

¹³ wskazuje na to układ trzech osi okiennych w elewacji szczytowej;

sklepień - o ile kościół był w ogóle sklepiony. Niewątpliwie przed 1680r. przeprowadzono odbudowę świątyni z wprowadzeniem sklepień krzyżowych oraz sklepień gwiaździstych w konstrukcji drewnianej [9, s. 1-2].

Z 1680r. pochodzi najstarszy, znany opis kościoła autorstwa Konrada Tiburtiusa Rango¹⁴. Kościół opisano w nim jako "niską halę na planie zbliżonym do kwadratu ok. 43m długości i 33 m. szerokości, podzieloną na trzy nawy przy pomocy pięciu par wielobocznych filarów..." .

W 1721 plan kościoła wykazano na mapie Szczecina [13]. Przedstawiono na niej kościół o trójnawowym korpusie na planie zbliżonym do kwadratu, jednak w odróżnieniu od opisu Rango z trzema parami wolnostojących filarów międzynawowych. Od strony wschodniej nawę kościoła ukazano zamkniętą za pomocą trójbocznego prezbiterium. Ważną cezurę w dziejach kościoła stanowi 1762r. – kiedy to kościół został czasowo wyłączony z kultu ze względu na przeznaczenie na magazyn broni. W 1774r. wewnątrz kościoła poddano remontowi obejmującemu między innymi wydzielenie pomieszczenia na księgozbiór. Z 1790r. pochodzi widok Rynku Siennego wg rysunku Friedricha Augusta Scheurecka¹⁵ [16]. Kościół przedstawiono ukryty za bryłą ratusza. Widoczny pozostaje jednak skraj elewacji zach. z szczytem w konstrukcji filarowo-bledowej oraz oktogonalną wieżą zwieńczoną barokowym hełmem z latarnią i iglicą. W 1793 Friedrich Gilly¹⁶ przedstawił kościół Św. Mikołaja w panoramie Szczecina od strony Odry [5, s.56]. Z bryły świątyni czytelny pozostaje wielki namiotowy dach ze skosem od strony wsch. (prezbiterium) oraz przyległa do zach. ściany szczytowej wieża nakryta strzelistym hełmem.

W 1811r. kościół, w którym dla potrzeb armii francuskiej przechowywano 20 000 cetnarów siana, uległ pożarowi. Na sztychu wg rysunku Germanna [15] ukazującym moment pożaru kościół przedstawiono od strony pd.-zach. Jedyny widoczny szczegół dotyczący architektury świątyni to dwuspadowy dach pokrywający korpus nawowy. Wieża wydaje się budowlą o prostopadłościennym trzonie przylegającym do zach. ściany szczytowej zwieńczoną znacznie powyżej kalenicy dachu za pomocą kopulastego, barokowego hełmu z latarnią oraz iglicą z wiatrowskazem. W wyniku pożaru zniszczeniu uległy wieża, dach i sklepienia. W latach 1814-1816 rozebrano uszkodzone mury i oprzątnięto gruz [9, s.2].

2. FORMA ARCHITEKTONICZNA KOŚCIOŁA ŚW.MIKOŁAJA ORAZ ZAGOSPODAROWANIE JEGO BEZPOŚREDNIEGO OTOCZANIA WG: ALTEN STETTIN, G.BRAUN, F.HOGENBERG, WIDOK SZCZECINA Z LOTU PTAKA OD ZACHODU, 1594R., MIEDZIORYT KOLOROWANY [W:] CIVITAS ORBIS TERRARUM, T.IV, KÖLN [2]

Nazwa *Neumark* umieszczona została zapewne błędnie na placu położonym na południe od ratusza (*Rathaus*) to jest na Rynku Siennym. Od strony północnej ukazano przyległy bezpośrednio do budynku ratusza - kościół Św. Mikołaja (*S.Nicolaus*). Fasadę kościoła umieszczono na przedłużeniu linii zabudowy w pierzei wschodniej ul. Panieńskiej (*Frauen Strasse*). Wzdłuż północnej elewacji świątyni wykazano bezimienną, wąską uliczkę oddzielającą bryłę kościoła od zabudowy kwartału oznaczonego obecnie nr XI.

Sam kościół przedstawiono z fasadą zachodnią poprzedzoną prostym podcieniem z dachem pulpituowym oraz z przybudówką nakrytą dachem pulpituowym wzdłuż elewacji północnej (wyraźnie niższą od korpusu nawowego). Obydwie przybudówki można interpretować jako kramy znane z opisu Rango z 1680r. Wieżę kościoła przedstawiono jako wy-

¹⁴ Konrad Tiburtius Rango (1639-1700) – luterkański teolog i pastor; w 1668r. powołany na wykładowcę Królewskiego Gimnazjum w Szczecinie; od 1680r. był kaznodzieją w kościele Św.Mikołaja w Szczecinie [7];

¹⁵ Friedrich August Scheureck – rysownik i rytownik; w latach 1779-1790 pracujący w Lipsku; autor szeregu rycin przedstawiających Szczecin

¹⁶ Fridrich Gilly (1772-1800) – architekt i grafik; autor szeregu rysunków i rycin przedstawiających architekturę pomorską

rastającą z bryły wielkiego dachu namiotowego - ze ścianą frontową w układzie dwukondygnacyjnym (trzecia kondygnacja to najprawdopodobniej element hełmu), stanowiącą przedłużenie zachodniej ściany świątyni. Hełm wieżowy o formie dwubryłowej piramidy z częścią dolną nakrytą kopulastym dachem oraz częścią górną z latarnią i smukłą iglicą.

3. FORMA ARCHITEKTONICZNA KOŚCIOŁA ŚW.MIKOŁAJA ORAZ ZAGOSPODAROWANIE JEGO BEZPOŚREDNIEGO OTOCZANIA WG: ALTEN STETTIN, AUTOR OBRAZU PRZYGOTOWAWCZEGO: HEINRICH KOTE, RYTOWNIK: PETRUS ROLLOS, WYDAWCA: FIRMA KSIĘGARSKA GEORG SCHULZ, MIEDZIORYT Z WIDOKIEM SZCZECINA Z LOTU PTAKA, 1625 [1]

Bryłę kościoła przedstawiono w sposób niemal identyczny jak na widoku z 1594r. Kościół ukazano jako budynek przyległy bezpośrednio do ratusza. – tak, że fasada zachodnia świątyni znajduje się ściśle na przedłużeniu jego elewacji bocznej oraz na linii zabudowy wschodniej pierzei ul. Panieńskiej. Portal wejściowy w elewacji zach. kościoła ukazano jako flankowany przez niskie przybudówki z dachami pulpitowymi – zapewne kramy. Zwartą przybudówkę z dachem pulpitowym przedstawiono również wzdłuż całej długości elewacji północnej. Wieżę kościoła ukazano w sposób podobny jak na widoku z 1594r. – jednak z drobnymi różnicami. W obrębie trzonu wieży umieszczono dwie kondygnacje bliźniaczych przezroczy zwieńczonych półkoliście, a kopulasty dach dolnej części bryły hełmu wieżowego oparto bez jakiegokolwiek podbudowy - bezpośrednio na trzonie wieży.

4. FORMA ARCHITEKTONICZNA KOŚCIOŁA ŚW.MIKOŁAJA ORAZ ZAGOSPODAROWANIE JEGO BEZPOŚREDNIEGO OTOCZANIA WG: PLAN VON DER STADT STETTIN, 1721 R. [13]

Nazw ulic bezpośrednio na mapie nie wykazano. Przedmiotowy teren położony między ratuszem oraz kwartałem zabudowy obecnie oznaczonym nr XI zajmuje plan kościoła z trójbocznym prezbiterium oraz korpusem nawowym o 4 przęsłach wyposażonym w wydatny ryzalit (wieża ?) w fasadzie zach. Plan kościoła wykazano na mapie jako wyraźnie cofnięty z linii zabudowy wschodniej pierzei ul. Panieńskiej oraz w układzie ukośnym do tejże linii zabudowy. Do obrysu bryły kościoła z wszystkich stron (także od strony frontowej) przylegają niewielkie, niezabudowane parcele najczęściej o nieregularnym kształcie. Pomiędzy parcelami przyległymi do fasady kościoła oraz pn. elewacji szczytowej ratusza, przedstawiono bardzo wąską, krętą uliczkę.

5. FORMA ARCHITEKTONICZNA KOŚCIOŁA ŚW.MIKOŁAJA ORAZ ZAGOSPODAROWANIE JEGO BEZPOŚREDNIEGO OTOCZANIA WG: GRUNDRISS DER STADT STETTIN VOM GROSSEN NUTZEN FÜR DAS EINKUARTIRUNGS-UND SERWISWESEN SO WIE FÜR DIE TAXATION DER HAUS GRUNDSTÜCKE, AUF BEFEHI DES HEISIGEN CHOCHWEISEN MAGISTRATS; JUSTUS WELLNER, 1814 R. [6]

Na mapie wykazane jedynie działki terenu bez zabudowy. Przedmiotowy teren położony między ratuszem oraz kwartałem zabudowy obecnie oznaczonym nr XI zajmuje duża działka o nieregularnym kształcie opisana jako *Nicolai Kirche*. Kształt obrysu przedmiotowej działki potwierdza obecność wydatnego ryzalitu w fasadzie zachodniej. Brak natomiast przesłanek potwierdzających zastosowanie trójbocznego prezbiterium. Działkę z kościołem wykazano na mapie jako wyraźnie cofniętą z linii zabudowy wsch. pierzei ul. Panieńskiej oraz w układzie ukośnym do tejże linii zabudowy. Do obrysu działki z kościołem ze wszystkich stron (także od strony frontowej) przylegają niewielkie, niezabudowane parcele najczęściej o nieregularnym kształcie. Pomiędzy parcelami przyległymi do

fasady kościoła oraz pn. elewacji szczytowej ratusza, przedstawiono bardzo wąską uliczkę o przebiegu liniowym.

6. FORMA ARCHITEKTONICZNA KOŚCIOŁA ŚW.MIKOŁAJA ORAZ ZAGOSPODAROWANIE JEGO BEZPOŚREDNIEGO OTOCZANIA WG: PLAN DER STADT STETTIN MIT DER NAECHSTEN UMGEBUNG ..., H.BAUDOUIN, E.SANNE, 1828 R. [12]

Teren położony między ratuszem oraz kwartałem zabudowy obecnie oznaczonym nr XI przedstawiono jako pozbawiony zabudowy plac pod nazwą Rynek Nowy (*Neuer Markt*).

7. PRÓBA REKONSTRUKCJI FORMY KOŚCIOŁA ŚW.MIKOŁAJA W OPARCIU O PRZEKAZ ARCHIWALNY ORAZ ANALOGIE

Pierwszorzędną osobliwość domniemanej formy kościoła Św.Mikołaja w Szczecinie stanowi jego trójboczne prezbiterium przyległe bezpośrednio do korpusu nawowego bez przęseł poprzedzających. Rozwiązanie to nie znajduje analogii w obiektach średniowiecznych z terenu Pomorza Zachodniego, w których z reguły prezbiterium składa się z kilku prostokątnych przęseł z poligonalnym zamknięciem od wschodu. Poza terenami Pomorzem Zachodnim to osobliwe rozwiązanie znajduje zastosowanie również bardzo rzadko. Wprawdzie trójboczne zamknięcie nawy głównej występowało w kościołach śląskich, jednak z reguły towarzyszyły mu trójboczne zamknięcia naw bocznych, jak np. w kościele parafialnym ŚŚ. Piotra i Pawła w Legnicy, kościele pw. Wniebowzięcia Panny Marii w Lwówku Śląskim, kościele parafialnym ŚŚ. Piotra i Pawła w Namysłowie, kolegiacie Św. Krzyża w Opolu, kościele parafialnym ŚŚ. Piotra i Pawła w Strzegomiu, kościele parafialnym Panny Marii i ŚŚ. Stanisława i Wacława w Świdnicy, czy też wrocławskim kościele Św .Elżbiety. Natomiast w trójboczne prezbiterium przyległe bezpośrednio do prostokątnego w obrysie korpusu nawowego wyposażono jedynie wzniesiony w latach ok. 1370-1417 kościół parafialny Św. Mikołaja w Brzegu¹⁷ [3, s.36] oraz pochodzący z okresu od końca XIV w. do 1447 r. kościół joannitów Bożego Ciała we Wrocławiu¹⁸ [3, s.271].

Kolejną osobliwość domniemanej formy kościoła Św. Mikołaja w Szczecinie stanowią jego wymiary, a szczególnie wymiar szerokości wynoszący wg. opisu Rango 33m. Kościół szczeciński pozostawał bowiem obiektem zapewne stosunkowo niewielkim. Dużo większy od szczecińskiego kościół w Brzegu liczy sobie odpowiednio pomiędzy zewnętrznymi powierzchniami szkarp 28.4m szerokości, pomiędzy zewnętrznymi licami ścian obwodowych 24.8m przy szerokości nawy głównej w świetle 7.6m, a nawy bocznej 5.2m Kościół wrocławski natomiast pomiędzy zewnętrznymi licami ścian liczy sobie 24.8m przy szerokości nawy głównej w świetle 9.2m, nawa boczna zaś 5.2m¹⁹. Obydwa kościoły wzniesiono jednak w układzie bazylikalnym i jako takie nie mogą stanowić bezpośredniej analogii w dziedzinie konstrukcji. Przypisany stosunkowo skromnemu kościołowi szczecińskiemu wymiar przekracza szerokość nie tylko kościoła franciszkanów Św. Jana Ewangelisty w Szczecinie²⁰, ale nawet szerokość prezbiterium²¹ szczecińskiego kościoła Św. Jakuba²². Odpowiada natomiast w przybliżeniu wymiarowi poprzecznemu

¹⁷ kościół w układzie bazylikalnym z fasadą dwuwieżową

¹⁸ bezwieszowy kościół w układzie bazylikalnym

¹⁹ podane wymiary obliczono w przybliżeniu na podstawie wyskalowanych ilustracji wg [3,il.37, 498]

²⁰ ok. 27.22m; rozpiętość sklepień nawy głównej ok.9.4m; wymiary obliczono na podstawie wyskalowanych ilustracji wg [3, il 409]

²¹ szerokość korpusu nawowego z przyległymi kaplicami nie daje podstaw do porównania; rozpiętość sklepień nawy głównej ok.7.8m; wymiar obliczono na podstawie wyskalowanych ilustracji wg [3, s.406]

²² ok. 30.5m; wymiar obliczono na podstawie wyskalowanych ilustracji wg [3, il.406]

wyjątkowo szerokiego korpusu nawowego kościoła pw. Św. Brygidy w Gdańsku²³. Rozpiętość sklepień stosowanych w innych kościołach z terenu Pomorza Zachodniego wynosi: ok. 7.4m - w kościele parafialnym w Chociwlu, ok. 8.0m - w kościele joannitów w Stargardzie Szczecińskim, ok. 9.2m - w kościele parafialnym w Trzebiatowie, ok. 9.2 m – w kościele parafialnym w Drawsku Pomorskim, ok. 10.4m - w kościele NMP w Stargardzie Szczecińskim.

W świetle przedstawionych spostrzeżeń podaną w opisie Rango szerokość należy uznać za dość nieprawdopodobną, albo też odnoszącą się do kościoła wraz z przylegającą doń zabudową bądź szerokości całej działki. Kolejne zagadnienie do rozstrzygnięcia w ramach niniejszej próby rekonstrukcji planu kościoła Św. Mikołaja w Szczecinie to ilość przęseł sklepiennych korpusu nawowego. Opis proboszcza Rango mówi o 6 przęsłach, natomiast na mapie Szczecina z 1721 przedstawiono jedynie cztery przęsła. Należy jednak wskazać niską wiarygodność mapy: poza kościołem Św. Mikołaja, dość wiernie przedstawiono na niej kościół franciszkanów, natomiast np. plan jednej z dwóch najważniejszych świątyń miasta, to jest kościoła Św. Jakuba nie ma nic lub ma bardzo niewiele wspólnego z rzeczywistością. Tak więc można przyjąć jedynie, że szerokość korpusu nawowego naszego kościoła była konsekwencją zastosowania nawy głównej o rozpiętości nie przekraczającej zapewne ok. 9.0-9.5m, naw bocznych o rozpiętości ok.5.0-5.5m, co przy hipotetycznej grubości ścian obwodowych i międzynawowych zbliżonej do 1.0-1.5m daje w sumie ok. 23-26.5m. Gdyby zaś ściany obwodowe były wyposażone w szkarpy, gabaryt poprzeczny kościoła należy powiększyć. Kościół Św. Mikołaja był budynkiem stosunkowo niskim, zatem jego szkarpom nadano stosunkowo niewielki przekrój nie przekraczający w kierunku poprzecznym kościoła 1.0-1.5m. W sumie zatem szerokość kościoła o rozważanym kształcie niskiej hali i o typie konstrukcji ze szkarpami zewnętrznymi można oceniać na 25-28m. Być może inaczej dałoby się zdefiniować gabaryty naszego kościoła przy założeniu, że reprezentował on typ hali z przyporami wciągniętymi do wnętrza. Jednak przyjęte datowanie murowanego kościoła na 1 poł. XIV w. wyklucza taką możliwość, bowiem typ późnogotyckiej hali pojawia się dopiero na przełomie XIV i XV w. lub na początku XV w.

Pozostaje zatem rozstrzygnięcie długości kościoła na osi wsch.-zach. Podobnie jak w przypadku jego szerokości, długość hali ocenić można poprzez przyjęcie założenia o przekryciu korpusu nawowego siedmioma przęsłami sklepiennymi. Gabaryt prostopadły do rozpiętości sklepień w podanych już wcześniej analizie: kościoła w Brzegu wynosi ok.5.6m, a w kościele p.w. Bożego Ciała we Wrocławiu ok. 8.2m. Jak już wskazano obu obiektom nadano jednak układ bazylikalny i nie mogą one stanowić materiału porównawczego. Wymiary poprzeczne przęseł sklepiennych kościołów szczecińskich wynoszą ok.7.2m w kościele Św. Jakuba i ok.5.0m w kościele franciszkanów. Z kolei sklepienia w innych kościołach z terenu Pomorza Zachodniego wykazują następujące gabaryty w kierunku poprzecznym do rozpiętości: ok. 5.4m w kościele joannitów w Stargardzie Szczecińskim, ok. 5.0m w kościele parafialnym w Chociwlu oraz ok. 7.2m w kościele parafialnym w Trzebiatowie. Zatem do obliczeń przyjąć można wymiar 5.0-7.2m, co daje długość 6 przęseł równą 30-43.2m. W opisie Rango łączną długość kościoła określono na 43m. Przy założeniu wymiaru wieży w kierunku wsch. -zach. zapewne nie większym niż 5m długość korpusu nawowego winna wynosić $43.0m - 5.0m = 38.0m$. Po odjęciu grubości ścian obwodowych 1.0-1.5m długość wnętrza wynosi: $38.0m - (2.0 \div 3.0m) = 36.0 \div 35.0m$. Przy założeniu, że głębokość apsydy wynosić mogła od ok. 3.2-4.8m jak w Brzegu i Wrocławiu łączna długość 6 przęseł sklepiennych wynosić powinna: $(36.0 \div 35.0m) - (3.2 \div 4.8m) = 32.8 \div 30.2m$. Zatem do rekonstrukcji planu przyjąć można przęsła sklepienne o szerokości 5.4-5.03 m. Należy wyraźnie podkreślić, że tak określone wymiary przęseł sklepiennych mają charakter wyłącznie hipotetyczny i mogłyby zostać zweryfikowane w wyniku odkrycia nieznananych dotychczas materiałów archiwalnych bądź

²³ ok. 33m; wymiar obliczono na podstawie wyskalowanych wg [3, s.107]

też uzyskania bezpośredniego dostępu do relikwów obiektu zachowanych pod powierzchnią Rynku Nowego na terenie szczecińskiego Podzamcza.

8. RELIKTY ODKRYTE NA RYNKU NOWYM PODCZAS PRAC BUDOWLANYCH W 1999 R.

W trakcie prac ziemnych w rejonie wschodniego skraju Rynku Nowego natrafiono na relikty konstrukcji murowych, których obecność spowodowała wykonanie wykopu powierzchniowego²⁴. W wykopie odsłonięto wzniesiony z cegły mur ciągły o grubości 129÷136cm przebiegający po linii poligonalnej złożonej z czterech odcinków. W przypadku dwóch odcinków odsłonięto naroża muru od strony zach.- co pozwoliło na pomiar ich długości wynoszącej odpowiednio 272cm i 280cm. Trzy odcinki muru po stronie północnej tworzą układ wyraźnie symetryczny względem osi prostopadłej do odcinka środkowego tworząc formę trójboczną. Kąt załamania pomiędzy odcinkiem środkowym muru i odcinkiem przyległym doń od północy wynosi ok. 137°. Kąt załamania pomiędzy odcinkiem środkowym muru i odcinkiem doń przyległym od południa wynosi ok. 141°. Położony po stronie południowej odcinek czwarty muru przebiega na długości 341cm pod kątem ok. 139° do skrajnego, południowego odcinka partii trójbocznej. Po stronie zachodniej ściany o układzie poligonalnym w rejonie dwóch odsłoniętych załamania - mur wyposażono w rodzaj płytkich filarów przyściennych. W wykopie nie stwierdzono relikwów konstrukcji murowej, które mogłyby być interpretowane jako filary przyścienne przyległe do odsłoniętego odcinka ściany na planie poligonalnym – od strony wschodniej.

Narzucającą się interpretację trzech odcinków muru tworzących układ trójboczny stanowi ich utożsamienie z formą trójbocznej apsydy prezbiterialnej znanej z archiwaliów. Zatem przestrzeń po stronie zachodniej układu trójbocznego należałaby do wnętrza kościoła, a przestrzeń po stronie wschodniej do jego otoczenia. Należy podkreślić, że czwarty odcinek muru wskazuje wyraźnie na pięcioboczny kształt apsydy – to jest odmienny niż zaczerpnięty z przekazów archiwalnych. Zdziwienie w kontekście domniemanego na podstawie archiwaliów czasu powstania kościoła - budzi również zastosowanie szkarp wewnętrznych i całkowity brak szkarp zewnętrznych w obrębie apsydy.

9. RELIKTY ODKRYTE NA RYNKU NOWYM PODCZAS PRZEBUDOWY KANALIZACJI OGÓLNOSPŁAWNEJ W 2018 R.

Ciągły wykop wąskoprzestrzenny wykonano wzdłuż północnej granicy Rynku Nowego – równoległe do południowej pierzei kwartału zabudowy obecnie oznaczonego nr XI. W rejonie zachodniego skraju wykopu stwierdzono narzut z surowego kamienia polnego tworzący pas o przebiegu północny-wschód/południowy-zachód, to jest ogólnie poprzecznym do kierunku wykopu. W partii odsłoniętej narzut sporządzono z nie mniej niż 3 warstw otoczek o zróżnicowanej wielkości. W obrębie partii odsłoniętej pomiędzy poszczególnymi sztukami kamienia nie stwierdzono obecności zaprawy. Krawędź narzutu po stronie południowo-wschodniej została wyrównana na wysokości górnej warstwy kamienia - poprzez obmurowanie ścianką o grubości nie przekraczającej 1 cegły, wzniesionej z cegły ceram. pełnej o wymiarach ponadnormatywnych spojonych zaprawą wapienną. W profilu południowo-zachodnim wykopu (od strony ratusza) widoczna kontynuacja ścianki przy pomocy, której wyrównano lico narzutu, jednak w postaci muru o grubości ok. 1,5 cegły (3 główki).

Do wyrównanej krawędzi narzutu dodano prostopadłościenny filarek o przekroju ok. 47x35cm wzniesiony z cegły ceramicznej, pełnej o wymiarach ponadnormatywnych spo-

²⁴ dokumentację fotograficzną własnego autorstwa oraz niesygnowany rzut relikwów udostępnił mgr Sławomir Słowiński – któremu autor składa serdeczne podziękowania za możliwość zapoznania się z materiałem oraz jego użycia do celów publikacyjnych

jonych zaprawą wapienną. Filarek zachowany na wysokość 8-9 warstw cegły. Posadowienie filarka na dolnej warstwie kamienia polnego tworzącego narzut.

W obrębie ścianki przy pomocy, której wyrównano lico narzutu oraz w obrębie filarka stwierdzono obecność zarówno cegły o wymiarach ponadnormatywnych i głębokiej fakturze lica ukształtowanym w procesie formowania ręcznego, jak też cegły o wymiarach ponadnormatywnych i stosunkowo gładkim licu, które mogło powstać podczas formowania mechanicznego lub wyjątkowo starannego formowania ręcznego. Wymiary cegły o licu gładkim ok.: 60÷75x120÷144x284mm. Wymiary cegły o licu powstałym podczas formowania ręcznego: 85x118x??mm.

W obrębie partii murowanej z cegły nie stwierdzono reliktów spoin o wyraźnie formowanym przekroju. W obrębie partii murowanej z cegły poza obrębem filarka, stwierdzono zastosowanie wiązania złożonego wyłącznie warstw główkowych bez regularnej relacji między lokalizacją spoin pionowych w ich obrębie.

W środkowej partii wykopu odkryto narzut z surowego kamienia polnego w formie kilku warstw otoczaków odsłoniętych w profilu południowo-zachodnim wykopu. Przebieg narzutu przerwany od strony północno-zachodniej przez murowany kanał instalacji ciepłowniczej. W partii odsłoniętej narzut sporządzono z nie mniej niż 2 warstw otoczaków o zróżnicowanej wielkości oraz licznych sztuk kamienia występujących w ich otoczeniu. Krawędź warstwy dolnej narzutu wyraźnie wysunięta przed krawędź górnej warstwy narzutu w kierunku pn.-wsch. W obrębie partii odsłoniętej pomiędzy poszczególnymi sztukami kamienia nie stwierdzono obecności zaprawy. Ze względu na znaną grubość warstw osadniczych w rejonie opracowania (w trakcie bieżących badań do głębokości ok. 3.5m pod współczesną nawierzchnią Rynku Nowego nie natrafiono na grunt rodzimy) można przyjąć, że przedmiotowy narzut nie posadowiono na gruncie rodzimym, lecz na gruncie powstałym w wyniku działalności człowieka. W związku z powyższą konstatacją z dużą dozą prawdopodobieństwa można wykluczyć naturalne pochodzenie narzutu, jako np. skupienia otoczaków przetransportowanych na miejsce ich odkrycia przez lodowiec.

10. WNIOSKI

1. Relikty muru o przebiegu poligonalnym odkryte w trakcie badań w 1999r. z pewną dozą ostrożności można interpretować jako pozostałości pięciobocznej, wydzielonej apsydy prezbiterialnej kościoła Św. Mikołaja.
2. W trakcie badań w 2018r. odkryto, zachowane w różnym zakresie, relikty w postaci narzutów z surowego kamienia polnego powstałych zapewne w wyniku działalności człowieka.
3. Brak śladów spojenia otoczaków za pomocą zaprawy nie dyskwalifikuje narzutów jako podbudowy pod fundamenty. Analogiczną podbudowę w postaci luźnego (bez spojenia otoczaków za pomocą zaprawy) narzutu z surowego kamienia polnego wprowadzono np. pod ławami fundamentowymi ścian obwodowych średniowiecznego kościoła Św. Jakuba Apostoła w Ośnie Lubuskim [14, s.58]. Narzuty mogą więc stanowić elementy konstrukcji posadowienia ścian budowli, w tym budowli wzniesionej w okresie średniowiecza.
4. Do 1814r. teren obecnego Rynku Nowego zajmował średniowieczny kościół Św. Mikołaja oraz przyległe doń kramy.
5. Zastosowanie narzutów z surowego kamienia polnego w formie odkrytej w trakcie badań w 2018r. w wykopach na Rynku Nowym w Szczecinie, to jest z zastosowaniem części otoczaków o dużych rozmiarach oraz częściowo w układzie warstwowym – do posadowienia parterowych zapewne kramów wydaje się nieracjonalne i mało prawdopodobne.
6. Zastosowanie narzutów z surowego kamienia polnego w formie odkrytej w trakcie badań w 2018r. w wykopach na Rynku Nowym w Szczecinie, to jest z zastosowaniem

części otoczków o dużych rozmiarach oraz częściowo w układzie warstwowym – do posadowienia średniowiecznego kościoła wydaje się prawdopodobne.

7. Należy wskazać, że próba rekonstrukcji rzutu kościoła Św. Mikołaja w oparciu o lokalizację relikwów prezbiterium odkrytych w trakcie badań w 1999r. oraz relikwów odkrytych w trakcie badań w 2018r., prowadzi do uzyskania szerokości kościoła o wartości, odmiennej niż założona na podstawie analizy przedstawionej w pkt 7 niniejszej wypowiedzi. Do rekonstrukcji rzutu w oparciu o wymiary relikwów prezbiterium odkrytych w 1999r., przyjęto szerokości nawy głównej $S=9.48\text{m}$. Przyjęty wymiar szerokości pozostaje zbieżny z wynikami analizy porównawczej przedstawionej w pkt 7 niniejszego tekstu, w której szerokość nawy głównej ustalono na $9.0\div 9.5\text{m}$. Grubość ścian zewnętrznych oraz między nawowych przyjęto na podstawie inwentaryzacji relikwów prezbiterium odkrytych w 1999r., jako równą 1.3m . Przebieg ścian zewnętrznych korpusu nawowego kościoła ustalono w bezpośrednim sąsiedztwie relikwów odkrytych w 2018r., które mogą być interpretowane jako element konstrukcji ich posadowienia. Przy tak przyjętych założeniach szerokość pn. nawy bocznej kościoła powinna wynosić ok. 7.39m , co pozostaje sprzeczne z wynikami analizy porównawczej, w której szerokość naw bocznych przewidywano na $5.0\div 5.5\text{m}$. Przy tak przyjętych założeniach, łączna szerokość korpusu nawowego kościoła pw. Św. Mikołaja w Szczecinie wynosi ok. 29.45m . Uzyskana wielkość szerokości korpusu nawowego pozostaje zbliżona do 33.0m , którą to wielkość podano w opisie proboszcza Rango z 1680r.
8. Na obecnym etapie badań brak przesłanek do rozstrzygnięcia długości korpusu nawowego.
9. Na obecnym etapie brak przesłanek do rozstrzygnięcia formy wieży. W najwcześniejszych widokach Szczecina wieżę ukazywano jako wyraźnie wtopioną w bryłę kościoła, natomiast w XVIIIw i XIXw., w tym w widoku pożaru kościoła wieżę przedstawiono z trzonem przyległym lub częściowo tylko wtopionym w szczyt zachodni.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Alten Stettin, autor obrazu przygotowawczego: Heinrich Kote, rytownik: Petrus Rollos, wydawca: firma księgarska Georg Schulz, miedzioryt z widokiem Szczecina z lotu ptaka, 1625, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, Dział sztuki Dawnej, Gabinet Grafiki;
- [2] Alten Stettin, G.Braun, F.Hogenberg, Widok Szczecina z lotu ptaka od zachodu, 1594r., miedzioryt kolorowany [w:] Civitas Orbis Terrarum, t.IV, Köln, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, Dział sztuki Dawnej, Gabinet Grafiki;
- [3] Architektura gotycka w Polsce, pod. red. T.Mroczo i M.Arszyńskiego, Katalog Zabytków pod red. A.Włodarka, Warszawa 1995
- [4] Borusiewicz W., Budownictwo murowane w Polsce. Zarys Sztuki Strukturalnego kształtowania do końca XIX wieku., Warszawa-Kraków 1985.
- [5] David Gilly (1748-1808) i Friedrich Gilly (1772-1800) Pomorskie aspekty twórczości dwu pruskich architektów, pod red.E.Gwiazdowskiej, Szczecin 2010,
- [6] Grundriss der Stadt Stetin vom Grossen Nutzen für das Einquartirungs-und Serwis-Wesen so wie für die Taxation der Haus Grundstücke, auf Befehi des heisigen chochweisen Magistrats; Justus Wellner, 1814r., oryginał ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Szczecinie w depozycie Muzeum Historii Szczecina;
- [7] http://encyklopedia.szczecin.pl/wiki/Heinrich_Kote dostęp: 13-07-2019
- [8] https://de.wikipedia.org/wiki/Konrad_Tiburtius_Rango dostęp: 14-07-2019
- [9] Kalita-Skwirzyńska K., Szczecin. Katalog kościołów, część I Kościoły nieistniejące z okresu XII-XIXw., P.P. Pracownie Konserwacji Zabytków. O. Szczecin, Szczecin 1988, m-ps w archiwum WUOZ w Szczecinie
- [10] Lesiński H., Ukształtowanie się samorządu gospodarczego i ustrojowego 1237-1295 [w:] Dzieje Szczecina pod red. G.Łabudy, Warszawa-Poznań 1985,
- [11] Opracowanie: obiekt: ŚCIANY PIWNICZNE KWARTAŁÓW ZABUDOWY nr 8 i nr 11 zlokalizowane przy ul.Panieńskiej 10 w Szczecinie na części dz.t. nr 42 oraz częściowo na dz.t. Nr 8i 139/23 obr. ewid. 1037, woj. zachodniopomorskie; temat oprac.: RATUNKOWE BADANIA

- ARCHITEKTONICZNE, rodzaj oprac.: WYNIKI BADAŃ, znak decyzji: Z.Arch.SZ.5161.128.2.2016.MS, Nr decyzji 1529/2016, termin badań: 29 listopada 2016 – 31 marca 2017, prowadzący badania: dr inż. arch. Maciej Płotkowiak, Szczecin, kwiecień 2017 r
- [12] Plan der Stadt Stettin mit der naechsten Umgebung ..., H.Baudouin, E.Sanne, 1828 r., litografia kolorowana ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, Oddział Muzeum Historii Szczecina;
- [13] Plan von der Stadt Stettin, 1721 r., fotokopia z 1941 r., Muzeum Narodowe w Szczecinie,
- [14] Płotkowiak Maciej, Ocena stanu technicznego korpusu nawowego kościoła pw. Św.Jakuba Apostoła w Ośnie Lubuskim [w:] Colloquia Lubuskie. Wokół tradycji Ośna i dawnego Biskupstwa Lubuskiego, pod. red.M.Golemskiego, Ośno Lubuskie 2013
- [15] Pożar kościoła Św.Mikołaja w Szczecinie 10 grudnia 1811r. nocą około godziny pół do drugiej, akwaforta wg rysunku P.H.E Germanna, 1811, Muzeum Narodowe w Szczecinie
- [16] Widok Rynku Siennego w Szczecinie, Friedrich August Scheureck, akwaforta kolorowana, ok. 1790, Muzeum Narodowe w Szczecinie,

AUTHOR'S NOTE

Designer and architecture researcher, graduate of the Szczecin University of Technology, PhD thesis entitled: Role of geometrical diagrams in designing plans of chosen examples of churches being attributed to Heinrich Brunsberg's fabric - written under direction of Z. Świechowski at the Warsaw University of Technology. Płotkowiak is currently a head of the Department of History of Architecture and Conservation of Monuments, West Pomeranian University of Technology as well as he conducts individual design practice. He is an author of architectural designs and their implementation in the field of heritage protection: reconstruction of St.Mary's Church in Chojna, redesign of western tower massif with building new spire of St.James the Apostle Church in Szczecin, redesign of former CisterianAbbey in Kołbacz, redesign of former CisterianAbbey in Bierzwnik, redesign of western wing of former CisterianAbbey in Cedynia. He serves as a member of the City Architectural and Urban Planning Committee - an advisory body of the Mayor of Szczecin as well as a member of the Provincial Council for the Protection of Monuments in Szczecin - an opinion-giving body in the field of monument protection and care of monuments.

O AUTORZE

Projektant i badacz architektury, absolwent Wydziału Budownictwa i Architektury Politechniki Szczecińskiej, praca doktorska pt. „Rola schematów geometrycznych w kształtowaniu planów wybranych przykładów kościołów przypisywanych warsztatowi Henryka Brunsberga” pod kierunkiem prof. dr hab. Z. Świechowskiego na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Praca zawodowa: kierownik Zakładu Historii Architektury i Konserwacji Zabytków w Katedrze Teorii i Historii Architektury Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego jak również indywidualna praktyka zawodowa. Autor projektów architektonicznych i realizacji w dziedzinie ochrony dziedzictwa kulturowego: odbudowy kościoła mariackiego w Chojnie, przebudowy zachodniego masywu wieżowego z budową nowego hełmu wieżowego kościoła Św.Jakuba w Szczecinie, przebudowy zespołu pocysterskiego w Kołbacz, przebudowy zespołu pocysterskiego w Bierzwniku, przebudowy skrzydła zachodniego dawnego klasztoru cysterek w Cedyni. Członek Miejskiej Komisji Urbanistyczno-Architektonicznej, organu doradczego Prezydenta Miasta Szczecina. Członek Wojewódzkiej Rady Ochrony Zabytków w Szczecinie, organu opiniodawczego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Contact | Kontakt: pin.pracownia@gmail.com